

Канти, псалми, духовні пісні – жанри нелітургійної духовної музики

Валентина Маласпіна

У статті зроблена спроба дослідити нелітургійні релігійно-пісенні жанри: канти, псалми, духовні вірші; духовні пісні, їхнє походження, період розквіту; питання авторства духовних текстів. Розглядається найвизначніша пам'ятка досліджуваної теми – Почаївський «Богогласник». Наведені приклади використання кантів і псалм митцями-класиками. Зроблена спроба систематизувати тематику кантів і псалмів. Поданий перелік найвизначніших музикознавчих праць на дану тематику. Зроблений порівняльний аналіз найбільш розповсюджених жанрів – кантів і псалмів. Розглянута проблема жанрово-стилістичних визначень; зазначено духовну потребу в цих піснеспівах.

Ключові слова: канти, псалми, не літургійні, «Богогласник», жанр.

Актуальність теми продиктована плутаниною у назвах нелітургійних церковних піснеспівах: кант, псалом, псалма, духовна пісня, духовний стих. Вищезгадані жанри духовної музики з прадавніх часів супроводжували життя людини у різних обставинах життя, радісних подіях чи в час смутку. Однак, ці жанри з певних об'єктивних причин залишаються малодослідженими. Причиною, ймовірно, є невелика кількість збережених до наших часів історичних пам'яток; за часів тоталітарного режиму через радянську ідеологію ці жанри зазнали майже повного занепаду. Обмежена кількість музикознавчих праць, особливо в контексті музикознавчих досліджень породжує проблему об'єктивного висвітлення досліджуваної проблематики.

Падіння радянського тоталітарного режиму спричиняє відродженню церковного життя в Україні, а разом із тим відродженню української духовної музики усіх жанрів. Через невелику кількість збережених донині історичних пам'яток канти, псалми, духовні пісні залишаються малодослідженими. Аналіз кожного із жанрів вирішить

частково проблему жанрово-стилістичних визначень, що допоможе в подальшому дослідженні цих нелітургічних духовних піснеспівів.

Метою цієї праці є виявлення індивідуальних характеристик досліджуваних жанрів, аналіз міжжанрових зв'язків, їх взаємопроникнення, взаємозбагачення, значення у духовному житті християнина.

Духовні вірші, канти, псалми, духовні пісні – усе це різні назви нелітургійних духовних пісень, які здавна й дотепер вживаються в Православній Церкві. Найдавніша з цих назв, яка збереглася до наших днів, – духовний вірш.

Опираючись на історичне підґрунтя, можна стверджувати, що духовні вірші з'являються в народній творчості відразу після Хрещення Русі. Спочатку за своїм складом вони були близькими до билин, епічних сказань, легенд. Далі їхня тематика значно розширилася. З'являються духовні вірші, присвячені Богородиці, розповіді про життя святих, твори, у яких оспівуються християнські чесноти, розкривається ставлення християнина до смерті, очікування всезагального Страшного суду Божого та багато іншого.

До XVII століття жанр духовного вірша досягнув свого повного розвитку та розквіту. У XVII столітті разом з проникненням в церковне середовище західного партесного співу, розповсюджуються канти і псалми, у мелодиці яких яскраво прослідковується вплив західної багатоголосої музики.

У даний час немає чіткої межі між цими назвами, часто одна й та сама пісня може бути названа і духовним стихом, і кантом, і псалмою.

Духовними піснями прийнято називати пісні, виконані в «бардівській» традиції, однією або двома співаками в супроводі інструментального акомпанементу (частіше всього під гітару).

Найбільшої популярності на території України набув саме кант, назва якого походить від лат. *cantus* – «спів», «пісня». Це вірш нелітургійного, але релігійного характеру, який розспівувався, зазвичай, на три голоси – двома тенорами і басом, або світського характеру для триголосного ансамблю чи хору. Найбільшого поширення канти набули в XVI–XVIII ст. в Україні. Звідси канти і псалми були занесені на московські землі¹.

¹ Гарднер И. А. Богослужбное пение Русской православной церкви. – Том II. – США, Нью-Йорк. – 1982. – 604 с.

«У часі зв'язків українців з музичним рухом у Європі – писав відомий музикознавець, композитор і педагог П. Маценко, – перебрана була і форма нового утвору співу релігійних пісень, що звались «канти». Тоді з'явилися «Кантички в Польщі». Достовірно не можна сказати, відкіля перебрана форма і назва кантів, бо Ф. Колесса писав, що «найдавніші польські релігійні пісні з першої половини XV ст. в переважній частині є перекладами з чеських першовзгорів»².

Спочатку створювалися канти на релігійні тексти і виконувалися духовенством і ченцями. Їх творцями були як музиканти-професіонали – композитори, регенти хорів, співаки, вчителі, так і любителі музики – учні братських шкіл, ремісники, а також мандрівні дяки. Мандрівними дяками називали студентів, які не мали змоги закінчити колегіум чи академію через матеріальні нестатки. Вони подорожували по містах і селах, заробляючи на прожиття співами.

За змістом поетичного тексту і характером музики канти можна розподілити на ліричні, гумористичні, сатиричні й урочисті. Подібні до кантів пісні духовного змісту називали псалмами.

Поетика кантів походить від літературної (книжкової) поезії, а не народної пісні. У XVII ст. текстом для кантів слугувала силабічна поезія. Тексти та мелодії кантів побутували в багатьох варіантах, входили в поширені рукописні збірки.

Для музичного стилю канту характерно триголосний виклад з паралельним рухом верхніх голосів, квадратна музична строфа³.

Канти виконувалися, зазвичай, ансамблем співаків або хором без супроводу інструментів. Інтонаційний лад кантів формувався з елементів знаменного співу, української народної пісні, а також польської мелодики.

Найвідомішим пам'ятником духовних кантів є «Богогласник», виданий 1790-1791 рр. у Почаївській лаврі (Тернопільська обл.). Лавра на той час належала уніатам. Упорядником цієї збірки були греко-католицькі (уніатські) ченці-василіани. До «Богогласника» вони включили духовні канти з різних рукописних збірників. До нього

² Маценко П. Українські канти. Товариство «Волинь». – Вінніпег, Канада, 1981. – С. 15.

³ Келдыш Ю. В. Кант (многоголосная песня) // Большая советская энциклопедия. – Т. 11. – М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. – 336 с.

ввійшли духовні канти XVII – першої половини XVIII ст. Окрім того, частина кантів «Богогласника» походять з другої половини XVIII ст., деякі з них створені ченцями Почаївської лаври.

Почаївський «Богогласник» є антологією українського духовного канта. Поява такого друкованого збірника свідчить про велику зацікавленість духовними кантами в другій половині XVIII ст. Упорядники «Богогласника» призначали вміщені в ньому канти для виконання в церкві у кінці Служби, а також у позацерковних співах на різні релігійні свята.

Про широку популярність духовних кантів в Україні також і в XIX ст. свідчать перевидання «Богогласника»: у Почаєві у 1805 р., 1825 р., у Львові – у 1850, 1886 рр. та ін..

Духовні канти були авторськими творами, але поширювалися переважно як анонімні. У XVII – першій половині XVIII ст. духовні канти писали такі відомі особистості, як: Димитрій Туптало, Єпифаній Славинецький, Феофан Прокопович та ін.. У збірниках духовних кантів другої половини XVIII ст. значно зростає кількість творів, прізвища яких зашифровані в акростихах. Повертаючись до першого друкованого видання «Богогласника», слід додати, що тут зазначається авторство багатьох творів. Так, у друкований збірник увійшов кант Димитрія Туптала «Ісусе прелюбезний». Авторство канта «Ах ушли моя лета» приписують перу Г. Скороводи. Крім цього, у «Богогласнику» є чимало кантів із зазначенням імен авторів (Антоній, Василій, Венедикт, Димитрій, Йосиф та ін.); або прізвищ (Авдієвський, Бардинський, Маркевич); або імен й прізвища (Іван Вольський, Іван Гешицький, Хведір Кучинський, Дмитро Левковський, Іван Мастиборський, Василь Тарнавський, Роман Корецький та ін.).

У «Богогласнику» міститься кант «Да прийде нині радість новая», автором якого, як зазначено у збірнику, був Достоевський. Є підстави вважати, що це брацлавський (на Поділлі) протоієрей Андрій Достоевський – дід відомого письменника Ф. М. Достоевського, предки якого жили в Україні.

У друкованому «Богогласнику» відображена загальна тенденція розвитку українського музичного мистецтва другої половини XVIII ст., яка полягала в зміні ставлення до інтелектуальної власності, і через те в ньому частіше фіксувалося авторство творів. Але про цих авторів духовних кантів здебільшого нічого не відомо. Логічно вини-

кає питання, чи були вони авторами лише слів, чи писали й мелодію. Так, можна ствердно сказати, що Д. Левковський не писав мелодій до своїх п'яти кантів, розміщених у «Богогласнику», бо, як зазначено в збірнику, кожен з них співався на мелодію іншого канта. Проте в більшості авторських кантів таких вказівок немає.

Друкований «Богогласник» (1790-1791 рр.) містить у собі 248 кантів-пісень. З них 33 – польською мовою, три – латиною, всі інші – церковнослов'янською або книжною українською мовами.

Канти друкованого збірника, як і рукописних збірок духовних кантів, поділяються на чотири тематичні групи. До «Богогласника» увійшли канти, присвячені: 1) Ісусові Христові (76); 2) Богородиці та її чудотворним іконам (56); 3) різним святим (55); 4) покайальні та молитовні канти (25). У перших трьох групах канти вилаштовані відповідно до свят церковного календаря. Кожному святу відповідає декілька кантів. Найбільше кантів пов'язано з тематикою Різдва Христового (колядки і щедрівки).

Мелодія духовних кантів у вищезгаданому збірнику записана київською квадратною нотацією з ключем «до» у вигляді літери С на третій лінійці. Розмір не виставляється відсутні тактові риски.

Не всі духовні канти, що увійшли до «Богогласника», мають нотні записи мелодії. При фіксації деяких кантів зазначено, що вони співаються на мелодію іншого канта. Отже, на мелодію канта співалися різні тексти.

У XVIII ст. з'являються канти патріотичного, побутового, любовно-ліричного змісту. Значне місце серед них займають любовно-ліричні канти, що передували появі жанру пісні-романсу (напр. «Бідная моя головонько, де ж тепер моя тепер дівонька», «Нещаслива доля без милого жити» та ін.). Іншою популярною групою світських кантів є жартівливі канти (напр. «Да орав мужик при дорозі», «Ой під вишнею, під черешнею» та ін.).

Також існують канти зі скорботнішою тематикою, наприклад: «Ой біда, біда мні, чайці небозі» (приписують авторство цього канта Івану Мазепі). Серед авторів світських кантів – філософ Григорій Сковорода, зокрема йому належать канти «Ох щастє, щастє, бідное, злоє», «Ах ти, світе лістний».

Духовний кант вплинув на інші галузі професійної музики. Його інтонації прослідковуються в українській духовній музиці. Особливо

відчутним був їхній вплив на один із хорових жанрів – партесний (багатоголосий) концерт.

«У музичному житті свого часу партесний концерт, кант і народна пісня мали кожний своє функціонально визначене місце: якщо партесний концерт був пов'язаний з повністю записаною творчістю, а народна пісня – тільки з усною, то напівусний кант частково виконував роль «посередника», здійснюючи зв'язок між «високим» жанром професійної творчості та сферою народної пісенності»⁴.

Канти з «Богогласника» використовував на початку XIX ст. І. П. Котляревський у своїх музично-драматичних п'єсах (названих ним операми) «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник». До духовних кантів звертався М. Лисенко у своїх духовних творах. Деякі канти з «Богогласника» популярні до нинішнього часу («Нова радість стала», «Дивная новина», «Небо и земля ныне торжествуют», «Пречиста Діво, мати руського краю» та ін.) Усе це засвідчує вагомість кантового жанру в українській музичній культурі.

Псальма – дво – або триголосна релігійно-лірична пісня на текст із старозавітніх біблійних псалмів, автором більшості яких був цар Давид. Найчастіше псальма виконувалася невеликим ансамблем співаків без інструментального супроводу. Форма псальми строфічна.

В Україні псальми були найпоширеніші у XVI-XVII ст. Псальми з пародійним змістом komponували й виконували мандрівні дяки в XVII-XVIII ст., а в XIX ст. – бурсаки-школярі. У репертуарі лірників у формі «духовних віршів» псальми мали місце з XV до XX ст. У XVII-XVIII ст. псальми частково переродилися у канти. Псальми зібрані у збірники, які, крім анонімних авторів, містять ім'я П. Д. Туптала (друга половина XVII ст.). Найпоширеніший збірник кантів і псалмів «Богогласник» (1790) часто перевидавався. У своїх творчих доробках псальми наслідували, переспівували і перекладали такі відомі постаті, як Г. Сковорода, П. Гулак-Артемівський, Т. Шевченко («Псалми Давидові»), П. Куліш, С. Руданський, І. Франко («На ріках вавилонських») та ін.

⁴ Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII – XVIII ст. – К.: Музична Україна 1978. – С. 104.

Псалма являється народною піснею релігійного змісту. Вона не має нічого спільного з «псалмами», що містяться в Біблії. У переважній більшості, псалми мають ідею-виток у Новому заповіті, а також у Життях святих, але передають народне осмислення вибраної теми. Частина псалмів не мають сюжетного зв'язку із Біблією, а лише тематичний, але фактично, є апокрифічними. Окремим піджанром псалмів є похоронні псалми, які співалися над небіжчиком, а також на поминках. За своїм музичним викладом псалми близькі до церковної музики, але найбільше тяжіють до народних колядок. Деякі псалми своєю мелодикою дуже наближені до народних пісень.

Псалми – чи не найменш досліджений жанр в сучасному музикознавстві. За умов тоталітарного режиму більш як півстоліття майже повністю був відкинтий один із глибинних пластів духовної спадщини українського народу – духовні вірші, псалми, пісні-молитви, пов'язані з християнством.

За радянських часів з ідеологічних причин псалма майже повністю відійшла в небуття, що спричиняє додаткові труднощі в її вивченні. Однак термінологічна плутанина навколо псалми спостерігалася і в дореволюційні часи. Найчастіше цей жанр ототожнювали із духовними віршами і кантами. У ХХ ст. його стали сполучати із Давидовими псалмами, про що можна прочитати майже у всіх радянських енциклопедіях, практично не розділяючи терміни «псалма» та «псалом». Вільна народна фантазія, схильність до невпинного варіювання та імпровізації витворили зовсім нове явище духовної позалітургійної пісні, що здобула назву «псалма» і поширювалося здебільшого мандрівними співцями – лірниками й кобзарями. Напевно, Давидові псалми були не першоджерелом, а прообразом чи взірцем для наслідування у формуванні жанру лірико-побутової релігійної пісні. Із XVII ст. псалма поширюється в Україні, Білорусії та Росії і визначається як побутова 3-голосна пісня, подібна до канта, з віршованими текстами перероблених релігійних сюжетів. Джерелами цих художньо-поетичних обробок здебільшого був Псалтир і наближені до нього друковані книжкові видання, що походили із західно-руських земель.

Псалмам і кантам як жанрам нелітургійної духовної пісні, що сформувалася на основі християнської релігійної лірики, присвячено багато серйозних досліджень. Музикознавчих праць радянського періоду, присвячених канту, небагато. Здебільшого, проблеми канто-

вої культури в них розглядаються принагідно: у контексті російського музичного мистецтва XVIII ст. (М. Фіндейзен, Т. Ліванова, Ю. Келдиш), історії розвитку музичної культури взагалі (Б. Асаф'єв), як етап, що передував формуванню українського романсу (О. Шреер-Ткаченко). Власне канту присвячено лише дослідження Л. Костюковець – про білоруську кантову культуру. Окремі наукові розвідки В. Ільїна, Т. Калужської, Ю. Келдиша, Є. Орлової та ін. містяться в різних збірниках статей з історії російської музики.

Наприкінці XX ст. проблематика кантової культури здобуває ґрунтовну розробку і певного узагальнення. Так, тема духовних пісень і, зокрема, кантів висвітлена в роботах відомих науковців: Ю. Келдиша, Т. Ліванової, О. Кандинського, О. Шреер-Ткаченко, Т. Шеффер, Л. Корній, Л. Костюковець, Л. Івченко, Л. Гнатюк. На думку сучасних медієвістів, старовинні духовні пісні ведуть свій початок від періоду Київської Русі і перетинаються із так званими «покаянними», «умильними» співами. Окремі зразки зустрічаються в давніх крюкових записах, але остаточно формуються на початку XVII ст. Зміст їх перегукується з тими псалмами про невблаганність смерті і марність цього світу, які стали пізніше неодмінною частиною репертуару жебраків-лірників.

Від цього часу канти й псалми різнобічно поширюються в позацерковному просторі, заповнюючи собою музичний побут на всіх рівнях: фольклорному, аматорському, професійному.

Усе це ускладнює проблему жанрово-стилістичних визначень у сфері духовних наспівів. У дослідженнях і матеріалах найчастіше зустрічаються такі три складові, як кант, псалма і духовний вірш. Ці три назви часто перехреснюються і вживаються щодо подібних наспівів на правах синонімів, що призводить до термінологічної плутанини. Співіснування трьох різних жанрових термінів, що прикладаються до близьких або навіть тотожних явищ – духовного вірша, канта і псалми, з одного боку, засвідчує динаміку міжжанрових зв'язків. По-друге, плутанина і постійне порушення «жанрових кордонів» говорить про не визначену до кінця обґрунтованість кожного з термінів з боку дослідників, що легко пояснити реальним станом речей.

Але з упевненістю можна сказати, що кожний із термінів має досить чітку сферу поширення, обумовлену різними етнічними традиціями. Так, духовний вірш («духовний стих») поширився переважно

на російських землях. Для нього характерне максимальне збереження епічного начала (давньоруських джерел), строгої діатоніки, завдяки чому часто вони нагадують билини.

Щодо канта, то його застосування найшвидше пов'язане із середовищем книжної освіти і західних (польських) впливів. Порівнюючи ці два жанри, зазначимо, що:

1. На відміну від кантів, не існує псалм із світською тематикою.
2. Псалми – це фольклоризовані твори, що не мають авторів, тоді як канти пов'язуються з авторською творчістю або аранжуванням.
3. У своїх жанрових різновидах і трансформаціях псалми поєднуються з фольклорними жанрами (псалми-колядки, псалми поминальні, псалми — сиротинські плачі); канти – переважно тяжіють до жанрів професійної світської музики або побутової народної творчості (пісня, танець тощо).
4. Канти не мають наприкінці «славослов'я» і «зздравних» побажань, якими майже завжди завершуються псалми і духовні вірші, сюжети і лексичний фонд яких нагадують псалми (особливо так звані «старші» псалми, та думи – «козацькі псалми»).
5. Канти виконувалися здебільшого верствою писемного населення, яке навчалось в містах і втілювало ідеї та особливості міської професійної культури. Натомість псалми зберігалися й поширювалися в специфічному «напівсвітському» середовищі божих старців, тобто лірників (та кобзарів), які продовжували традицію середньовічних мандрівних музикантів і прочан.

Отже, незважаючи на стилістичну й тематичну подібність, канти й псалми є явищами різного рівня. Кант – витвір нового етапу розвитку духовної пісні, що символізує епоху Бароко і сполучається з культурно-часовим простором XVII-XVIII ст. Канти зафіксовані в писемній традиції і базуються на законах професійної «книжкової» культури. Це твори переважно авторського походження. Їхніми творцями й носіями були «нііти і студії», випускники різноманітних освітніх закладів, монахи-василіяни, філософи, поети, музиканти. Канти сприймалися як новітній найпрогресивніший жанр свого часу.

За тематикою псалми можна розподілити на певні групи, а саме:

- I. Апокрифічні (з міфологічно-легендарними, космологічними, біблейськими сюжетами).
- II. Агіографічні (про життя і діяльність святих, страсотерпців, апостолів, релігійних осіб).
- III. Господські з євангельськими сюжетами, приуроченими до Церковного року (хвалебні, різдвяні, страсні (постові), гімнічні).
- IV. Богородичні (величання, акафісти).
- V. Дидактичні «християнізована лірика» (без певного сюжету): повчально-моралізуючі і філософські («умілильні», покаянні, сотеріологічні, есхатологічні).
- VI. Лірико-побутові (емоційно-релігійні переживання, ліричні монологи-скарги, прохання, побажання).

У псалмах домінуюча роль належить тексту, а підпорядкована роль – мелодії.

Досліджуючи ладову структуру піснеспівів у псалмах спостерігаємо тенденцію до мінорного забарвлення, тоді як в «книжних» зразках наприклад, з «Богогласника», у духовних кантах зустрічаються як мінорний, так і мажорний нахил.

Усі перераховані вище жанри нелітургійних духовних пісень здавна супроводжували життя людини під час відпочинку, праці, у дорозі, у хвилини «*тяготи душевної*», під час дружнього спілкування, особливо у святкові дні, коли людина, вийшовши із храму, прагнула зберегти піднесений душевний стан на весь день.

Слово, з'єднане з мелодією, з красою музичного звучання, глибше проникає у свідомість людини, часто продовжуючи звучати в душі ще довго, утішаючи і підкріплюючи її сили.

Важко однозначно відповісти на питання, яке місце мають займати кантові піснеспіви в житті ченця. На це питання немає однозначної відповіді.

Без сумніву, головне для ченця – духовна бадьорість, очищення розуму та серця і з'єднання з Господом у безперестанній молитві. Але шлях цей не може бути єдиним для всіх, як і єдині духовні вправи.

Для когось у стані зворушення, покаяння, плачу про гріхи, для піднесення молитви до Господа, Пресвятої Богородиці та святих ці пісні

необхідні; інших вони можуть відволікати від містичних практик, якими зайняті їхній розум і серце.

Якщо шукати відповідь на це питання в давньомонастирській традиції, то не знайдемо єдиного правила, єдиного уставу. У деяких монастирях було прийнято співати духовні віршів, в інших, при всій любові до співу, інокам співати було заборонено.

Без сумніву, для ченців виконання таких піснеспівів дає тимчасове «ослаблення лука духовного», дозвіл на короткочасний відпочинок душі. Отримавши розраду, повчання, чернеца душа підкріплюється для подальшого духовного подвигу, щоб від «пісні душі» знову повернутися до «пісні духу».

Список джерел і літератури:

1. Гарднер И. А. Богослужбное пение Русской православной церкви. – Том II. – США, Нью-Йорк. – 1982. – 604 с.
2. Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII – XVIII ст. – К.: Музична Україна 1978. – 182 с.
3. Возняк М. Історія української літератури. – Кн. 2 – Львів, 1994. – 320 с.
4. История богослужбного пения // составитель Б. Б. Лебедев / Полтавская епархия. г. Комсомольск, Миссионерское Духовное Училище УПЦ, 2004. – 256 с.
5. Келдыш Ю. В. Кант (многоголосная песня) // Большая советская энциклопедия. – Т. 11. – М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. – 336 с.
6. Корній Л. Історія української музики. Частина друга. – Київ – Харків Нью-Йорк, 1998. – 388 с.
7. Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. – Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 114 с.
8. Маценко П. Українські канти. Товариство «Волинь». – Вінніпег, Канада, 1981. – 22 с.
9. Український кант XVII-XVIII століть / упор. А. В. Івченко. – К.: Музична Україна, 1990. – 200 с.

References:

1. Hardner Y. A. Bohoslužebnoe penyє Russkoї pravoslavnoї tserkvy. – Tom II. – SShA, Niu-York. – 1982. – 604 s.
2. Herasymova-Persydska N. Khorovyi kontsert na Ukraini v XVII – XVIII st. – K.: Muzychna Ukraina 1978. – 182 s.
3. Vozniak M. Istoriiia ukrainskoї literatury. – Kn. 2 – Lviv, 1994. – 320 s.

4. Ystoryia bohosluzhebnoho penyia // *sostavytel B. B. Lebedev / Poltavskaia eparkhya. h. Komsomolsk, Myssyonerskoe Dukhovnoe Uchylshche UPTs, 2004. – 256 s.*
5. *Keldysh Yu. V. Kant (mnohoholosnaia pesnia) // Bolshaia sovetskaia entsyklopedyia. – T. 11. – M.: Sovetskaia entsyklopedyia, 1969–1978. – 336 s.*
6. *Kornii L. Istoriiia ukrainskoi muzyky. Chastyna druha. – Kyiv – Kharkiv Noiu-York, 1998. – 388 s.*
7. *Kudryk B. Ohliad istorii ukrainskoi tserkovnoi muzyky. – Lviv, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypyakevycha, 1995. – 114 s.*
8. *Matsenko P. Ukrainski kanty. Tovarystvo «Volyn». – Vinnipeh, Kanada, 1981. – 22 s.*
9. *Ukrainskyi kant XVII-XVIII stolit / upor. L. V. Ivchenko. – K.: Muzychna Ukraina, 1990. – 200 s.*